

היסטוריה ומקרא - הילכו שניים יחדיו?*

ספר בראשית

מכחישי ההיסטוריה שבמקרא סבורים שסיימו זה מכבר לנתץ את 'האסכולה ההיסטורית' ביחס לתקופת האבות (לשם כך מחקו את המונח 'תקופת האבות',¹ ותיארו את סיפורי בראשית כסיפורים מאוחרים, פסידו-אפיגרפיים); לא מכבר השלימו גם את ניתוח האמון בפרשת ההתנחלות על פי התיאור המקראי,² וכעת הם עוסקים במחיקת מעמדה ומשמעותה של מלכות דוד ושלמה.³ הקו המנחה הוא: הסתמכות בלעדית על תעודות שנמצאו מחוץ למקרא⁴ ועל היעדר ממצאים ארכאולוגיים במקומות חשובים. כיוון שמלכי ישראל ויהודה מופיעים בתעודות האשוריות מאז המאה התשיעית לפנה"ס⁵ (ימי אחאב; אחאב עצמו מופיע בתיעוד

* תודתי לד"ר אדם זרטל, לד"ר יואל אליצור, לפרופ' יהודה פליקס ולפרופ' חנן אשל על הערותיהם ועזרתם.

1. למשל: א' רייני מחק את המושג 'תקופת האבות' במהדורה החדשה של **אטלס כרטא לתקופת המקרא** (ירושלים 1995), וצירפו ל'תקופת ההתנחלות', אף שי' אהרוני, המחבר הראשון, הניחו כמושג ברור וידוע ומוצדק במבט היסטורי-מדעי.

2. למשל: נ' נאמן, 'פרשת "כיבוש הארץ" בספר יהושע ובמציאות ההיסטורית', בתוך: נ' נאמן וי' פינקלשטיין (עורכים), **מנוודות למלוכה**, ירושלים 1990, עמ' 284-347; י' פינקלשטיין, 'ההתנחלות בארץ אפרים - מבט שני', שם, עמ' 101-130.

3. תפיסתם נובעת בעיקר ממיעוט חרסים וממצא דל מהמאה העשירית לפנה"ס. בחפירות עיר דוד, בחברון, ואפילו בלכיש (שכבה 5) הקלסית, אי-אפשר להשוות כלל את שכבה 5 הדלה לשכבה 4-3 המפוארת מהמאה השמינית לפנה"ס, אשר מיוצגת במלוא עצמתה גם בעיר דוד. אמנם, בסיס נתונים שלילי איננו יכול ללמד דבר. דורות של חוקרים וחופרים לא ידעו דבר על השער המפואר מהתקופה הכנענית התיכונה II א שנתגלה לאחרונה בעיר דוד.

4. הסתמכות זו אף היא אינה עקבית, כפי שמעידה עצתו המוזרה של נ' נאמן שלא להסתמך יותר מדי על 'מצבת מרנפתח' (ראה: נ' נאמן [לעיל, הערה 2], עמ' 312). אילו יכול, בוודאי היה מציע שם קריאה שונה שתעקור את האסמכתא החוץ-מקראית היחידה על ראשית ישראל בכנען.

5. ראה: *ANET*, Princeton 1955, pp. 278-288.

על קרב קרקר מול שלמנאסר השלישי⁶, ברור שאלה הן דמויות היסטוריות. לעומת זה, אין תעודות חיצוניות שנזכרו בהן 'דוד ושלמה', ולפיכך אפשר לפקפק בקיומם ועל כל פנים במהימנות הסיפור המקראי על אודותם. למרבה ה'הפתעה' נמצאה לאתרונה כתובת ארמית מנופצת בתל דן שבה נזכר גם 'מלך ביתדוד'⁷. אולם עדות היסטורית זו על 'בית-דוד' גם היא כנראה מהמאה התשיעית (או השמינית?) לפנה"ס; דוד עצמו טרם הואיל להופיע לפנינו על גבי עדות חיצונית. הסיבה לכך אמנם ברורה, והיא **אי מציאתם של ארכיונים**, עבריים וארמיים, מהתקופה שבה המעצמות, מצרים ואשור, היו חלשות והתרחקו מן הנעשה בארץ.⁸ באותו כיוון; מפקקים חוקרים אלו ביציאת מצרים או מכחישים אותה לגמרי, היות שלא נזכרה בתעודות מצריות,⁹ וכופרים בסיפור ההתנחלות, כיוון שאת הממצאים בשטח הם מסבירים באופן אחר מהסיפור המקראי.¹⁰ ומה לעשות, שאין בידינו עדות ישירה ומפורשת על האבות, אברהם, יצחק ויעקב, כדמויות היסטוריות מחוץ למקרא!?

מבחינה מתודולוגית נכשלים מכחישי ההיסטוריה שבמקרא בטעות בסיסית, באשר הם **מניחים כהנחת יסוד** שיש בידינו (כמעט) מלוא המידע לא רק למסקנות חיוביות על ימי קדם, אלא אפילו למסקנות שליליות ('לא מצאנו'; 'אין תעודות'; 'אין ממצאים'; וכדומה). כל חוקר נבון יודע שאין בידינו אפילו חמישה אחוז מכל מה שנכתב בימי קדם, שלא לדבר על מלוא המידע. עדיין יש אקראיות רבה בממצא הארכאולוגי, וכל גילוי חדש משנה את התמונה. יש גם ספקות רבים בזיהוי הממצאים הארכאולוגיים ואפילו בכרונולוגיה שלהם.

6. ראה: א' מלמט, 'מלחמות ישראל ואשור', בתוך: 'ליוור (עורך), היסטוריה צבאית של ארץ ישראל בימי המקרא, תל אביב תשכ"ד, עמ' 241-251.
7. ראה: א' בירן ו' נוח, 'כתובת ארמית מתקופת בית ראשון מתל דן', קדמוניות כו, תשנ"ד, עמ' 74-81; הנ"ל, 'הכתובת מדן, המצבות והחוצות', קדמוניות כח, תשנ"ה, עמ' 39-45.
8. מאז מסעות המלחמה המצריים לכנען בימי השושלות השמונה עשרה והתשע עשרה בסוף תקופת הברונזה המאוחרת ומאז הופעת הישראלים בהר וגויי הים (= הפלשתים) בשפלה ובחוף ועד עליית האימפריה האשורית, בכיבושי תגלת פלאסר III במאה השמינית לפנה"ס, לא היה אלא מסע מלחמה מצרי אחד (של שישק). ארץ ישראל התנהלה באופן עצמאי, בלי המעצמות, תוך כדי מאבק פנימי על ההגמוניה בין בני ישראל והעמים הקרובים להם (עמון, מואב, אדום ומדין), לבין הפלשתים, הפיניקים, שרידי הכנענים, והארמים לקבוצותיהם.
9. פפירוס Ipuer (ליידן 344) שמתאר מכות קשות וחורבן כללי במצרים, נחשב, בעיקר מסיבות ספרותיות, כמשקף את הממלכה התיכונה (השושלת השתים עשרה, המאה השבע עשרה לפנה"ס), ואילו מצבת מרנפתח מזכירה את בני ישראל כעם בכנען. אבל, יש לזכור שהמצרים לא הזכירו אף פעם את כשלונותיהם ומפלותיהם, כמותם גם שאר 'ההיסטוריוגרפים' העתיקים.
10. ראה למשל: 'פינקלשטיין, הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים, תל אביב 1986, פרקים ח, ט, ובפרט עמ' 275-284, ובמאמרים שנזכרו לעיל, הערה 2.

נדב נאמן,¹¹ בסכמו את טיעוניו מדוע ספר בראשית אינו משקף את זמנו, מעלה את הטיעונים הבאים:

א. לא נותרה כיום אפילו ראייה אחת ויחידה המצביעה על קשרים היסטוריים שנרקמו כביכול בין אבות עם ישראל לאיגודי השבטים שהתקיימו ברחבי הסהר הפורה בתקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת, או בינם לבין יסודות כנעניים שהיו בארץ בתקופות אלה.

ב. בסיפורים קיימים יסודות רבים שאינם עולים בקנה אחד עם התאריך הקדום. לדוגמה: הזכרתן של הערים חברון ובאר שבע, שלא היו מיושבות כלל בתקופת הברונזה המאוחרת; הופעתן של קבוצות אתניות, דוגמת הפלשתים, החיוויים והחיתים, שכולן נכנסו לארץ רק בראשית תקופת הברזל; הזכרתם של הארמים, אף כי הללו הופיעו לראשונה על בימת ההיסטוריה רק בסוף המאה השתים עשרה לפנה"ס; הזכרתה של אור כשדים (בראשית י"א, כח, לא; ט"ז, ז), אף כי הכשדים נזכרים לראשונה בתעודות מן המאה התשיעית לפנה"ס; הצגתו של הגמל כבהמת הנדודים של האבות, אף כי ביות הגמל לעבודות משק ומשא החל רק בשליש האחרון של האלף השני לפנה"ס.

ג. בדיקה מקרוב של שבטים שמיים-מערביים בתקופה הבבלית הקדומה (המחצית הראשונה של האלף השני לפנה"ס), בתקופה הפרה-אסלאמית ובתקופה רצנטית מלמדת שבראש ובראשונה נשמרות היטב ומועברות מדור לדור הגנאלוגיות של אילן היחס של המשפחה. בשתי תעודות מסופוטמיה נתגלתה רשימת ה'אבות' של שושלות שְמִשִּׁי-אֶדְד וְחַמְרַבִּי, שתיהן שושלות שמיות-מערבית שהופיעו לראשונה על בימת ההיסטוריה במאה התשע עשרה לפנה"ס. בחלק הראשון של רשימות אלה נכללות קבוצות שבטים (דִּיתְנֻ, חֲנוּס, אֶמְנֻנוּס, יְחֻרוּם ועוד) הידועות היטב מדברי ימי מסופוטמיה והקשורות באופן זה או אחר למוצא השושלות שמלכו באשור ובבבל. לאור זאת ניתן לצפות, שגם במסורת הגנאלוגית במקרא ימצא חומר הנוגע לראשית תולדותיו של עם ישראל. ברשימת האבות של שבטי ישראל (בראשית י"א, י-לב) מופיעים לפני אברהם שלושה שמות: שרוג, נחור ותרח - כולם שמות מקומות הידועים מאזור נהר הַבְּלִיח בצפון-מסופוטמיה (אזור שבו שוכנת גם העיר חרן, ממנה יצא אברהם בדרכו לכנען). ארבעת המקומות ידועים מתעודות אשוריות המזכירות יישובים ארמיים בראשית האלף הראשון לפנה"ס, בעוד שחרן ונחור בלבד הן ערים ידועות גם מן התקופה שקדמה להתנחלות הארמים באזור זה. ייתכן שגם פלג ורעו הם שמות מקומות ששכנו אז באותו אזור. עדות זו עולה בקנה אחד עם

11. נ' נאמן (לעיל, הערה 2), עמ' 287-288.

סיפורי האבות, ובייחוד עם מחזור סיפורי יעקב שבהם משתקפים קשרים אמיצים שנרקמו בין האבות ומשפחות ארמיות ששכנו באזור חרן. לעומת זאת, לא נזכרת במסורת הגנאלוגית של עם ישראל אף לא אחת מקבוצות השבטים האמוריים המופיעים ברשימות המלכים מאשור ומבבל, ואף בולט השוני הרב בדרך רישום התשתית הגנאלוגית - קבוצות שבטים ברשימות הקדומות, לעומת שמות יישובים וערים במסורת המקראית המאוחרת. ברור, אפוא, שהמסורת הגנאלוגית של האבות קשורה לארמיים אשר הופיעו על בימת ההיסטוריה רק במפנה המאות השתים עשרה-אחת עשרה לפנה"ס, ולא לאמורים שקדמו להם באזורים אלה.

טיעונים אלה פורחים באוויר. ראשית, המסורת הגנאלוגית שבספר בראשית מקבילה בדיוק לגנאלוגיה השמית-מערבית מאשור ומבבל מתקופתם של שמי-אדד וחמורבי (= עמורבי), כפי שהטיבו לראות החוקרים הראשונים, בפרט: ו"פ אולברייט,¹² א"א ספיזר¹³ ו"מ גרינץ.¹⁴ טענתו של נ' נאמן ששרוג ונחור הם שמות ערים מראשית האלף הראשון ושלא היו קודם לכן שמות אנשים, היא טענה הפוכה מההיגיון. התהליך הטבעי, בדרך כלל, הוא הפיכת שמות של אבות וראשי שבטים לשמות של שבטים, ויותר מאוחר לשמות של מקומות, ערים או ארצות.¹⁵ שרוג, נחור ותרח מופיעים בספר בראשית דווקא כשמות אנשים במסורת הגנאלוגית המובהקת ולא כשמות ערים, וזו היא ראייה ברורה לכך שהרשימה הזאת עתיקה. שמות הערים צמחו משמות השבטים והאנשים בתהליך מתמשך לאורך זמן, והעיקר: ניתוח השמות הפרטיים בספר בראשית מורה בבירור על קרבה הדוקה עם מארי ועם שושלת בבל I ולא על שום קרבה אחרת, כפי שניתח כבר ו"מ גרינץ.¹⁶ בפרט, חשוב לציין את קבוצת השמות הגזורים ממשקל 'פעל' (יצחק,¹⁷ יעקב, ישמעאל, ישראל, יוסף, יאיר, יפתח, יגאל, ירחמיאל ועוד), שאינם מצויים בין השמות הארמיים והפניקיים והם נדירים למדי בתקופת המלוכה (אליקים - יהויקים, אליכין - יהויכין ועוד), אבל הם מצויים הרבה בין השמיים-מערביים (יבחר, יזרע, יעקבאל,

12. ו"פ אולברייט, מתקופת האבן ועד הנצרות, ירושלים תשי"ג, עמ' 141-148.

13. א"א ספיזר, בשחר הצינבילזציה, ההיסטוריה של עם ישראל, ירושלים-רמת גן 1966, עמ' 158-163.

14. ו"מ גרינץ, ייחודו וקדמותו של ספר בראשית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 30-96.

15. התהליך ההפוך היוצא מתוך גאוגרפיה אתנית לאחור, אל שורשי המוצא, מצוי בבראשית י', אבל 'תולדות שם' בבראשית י"א הוא גנאלוגיה שמית-מערבית אופיינית, יחד עם יסודות אחרים, וראה: ו"פ אולברייט (לעיל, הערה 12), עמ' 141; ו"מ גרינץ, 'על ארץ המוצא של בני שם', מוצאי דורות, תל אביב תשכ"ט, עמ' 11-34.

16. ו"מ גרינץ (לעיל, הערה 14), עמ' 4, 30-38, ובפרט עמ' 36-37.

17. ראה מאמרי, 'פרשיות יצחק', מגדים כה, תשנ"ו, עמ' 35-44.

ידעאל, ירחאל ועוד), וגם בין הערבים הדרומיים בני יקטן (ישמעאל, ידכראל, ישופאל, יפתחאל, ישכראל ועוד).¹⁸ מוצא השמות הרווחים בספר בראשית ותיארוכם הם די ברורים - השמיים-המערביים של ארם נהריים ומסופוטמיה, מלפני הפילוג והנדידה של בני יקטן לדרום ערב, כלומר, מראשית האלף השני לפנה"ס.¹⁹

חשובה לא פחות העובדה, ששמות עם המרכיב של שם הוויה מופיעים בישראל לרוב בימי המלוכה, גם במקרא וגם בחותמות ובתעודות חיצוניות.²⁰ אבל, בתקופה העתיקה הם ממש בודדים (יהודה, יהושע ועוד חמישה שמות מתקופת השופטים) ובספר בראשית כמעט שאינם מצויים.²¹ שם ההוויה עצמו שורשו בפועל ה"ה/י"י,²² השורש הקדום של ה"ה, מלפני המעבר מ'ו' ל'י': הוה < היה.²³

רק מי שמתעלם מן הניתוח הלשוני,²⁴ יכול לטעון טענות מן הסוג שמעלה נ' נאמן.

נעבור עתה לתופעות חברתיות ולניתוח משפטי באורח החיים של האבות.

במאמרי על 'העברים וארץ העברים'²⁵ הצבעתי על הקרבה הגדולה בתעודות ממסופוטמיה מהאלף השני לפנה"ס בין ה'חבירו' (= 'עבירו') לבין 'העברים' שבמקרא,²⁶ שאינם לפי דעתי ביטוי אתני,²⁷ במיוחד לא בספר בראשית. לעניין זה מסכים גם נ' נאמן.²⁸

18. י"מ גרינץ (לעיל, הערה 14), עמ' 35-36.
19. י"מ גרינץ, שם, עמ' 37; ר"פ אולברייט (לעיל, הערה 12), עמ' 142-143; י"מ גרינץ (לעיל, הערה 15), עמ' 30-34.
20. א' דמסקי, מדרך במקורות חיצוניים לתולדות ישראל בימי המקרא, רמת גן תשמ"ב, הכתובות מכונתילת עג'רוד, חרסי שומרון, קבורת 'אשר על הבית', חרס העופל, מצד חשביהו, חרסי ערד ולכיש ועוד.
21. י"מ גרינץ (לעיל, הערה 14), עמ' 33.
22. ראה מאמרי, 'הויה פעילה וקיומית במקרא - פירושו הלשוני של שם ה', מגדים ה, תשמ"ח, עמ' 7-23.
23. הערתו-הארתו של פרופ' משה בר-אשר - תודתי לו עליה.
24. ראה: א"א ספייזר (לעיל, הערה 13), עמ' 76-71, 86-89; ולאחרונה: א' הורביץ, 'קדמות ישראל - ההיבט הלשוני', VT 47,3 1997, pp. 301-315.
25. י' בן נון, 'העברים וארץ העברים', מגדים טו, תשנ"ב, עמ' 9-26.
26. ראה גם: מ' גרינברג, 'ח'ברו (ח'פרו) - עברים', בתוך: ב' מזר (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל ב, ירושלים-רמת גן 1967, עמ' 95-102.
27. כדעת ר"פ אולברייט (לעיל, הערה 12), עמ' 143, וש' ייבין, בית מקרא ז (ד), תשכ"ג, ושלא כדעת מ' גרינברג (לעיל, הערה 26), עמ' 95-102.
28. בתוך: ההיסטוריה של ארץ ישראל א, ירושלים 1982, עמ' 238-240.

כבר הראו חוקרים רבים שלחוקים ולמנהגים מקובלים בספר בראשית יש מקבילות מובהקות ב'חוקי חמורבי' (= עמורבי), בחוזים מנוזי ובחוקים אשוריים וחתיים,²⁹ ושאינ להם מקבילה בחוקי תורת משה ולא בישראל של ימי השופטים והמלוכה:³⁰

א. אימוץ עבד או בן בית כירש חוקי מופיע כחשש של אברהם (בראשית ט"ו, ג) וכמעשה של יעקב (באפרים ומנשה, שם מ"ח, ה), ואין לו זכר בישראל בדורות הבאים.³¹ לעומת זה הוא היה רווח בבבל ובנוזי.

ב. נשיאת שתי אחיות בחייהן (רחל ולאה) נאסרה במפורש בתורה ובהדגשה (ויקרא י"ח, יח).³²

ג. גם 'נישואי אחות' מכל סוג שהוא נאסרו במפורש בתורה (בראשית כ', יב; בניגוד מפורש לויקרא י"ח, ט; כ', יז; דברים כ"ז, כב).³³

ד. הייבום של יהודה בתמר (בראשית ל"ח) נאסר אחר כך בפירוש (ויקרא כ', יב; דברים כ"ה, ה-י).³⁴

G.R. Driver and J.C. Miles, *Babylonien Laws* 1-2, Oxford 1952-1955; R.H. Pfeiffer and E.A. Speiser, *One Hundred New-Selected Nuzi Texts*, New Haven 1936; E.A. Speiser, *JBL* 74, 1955, pp. 252-256; *ANET*, Princeton 1955, pp. 159-197; K.A. Kitchen, *Ancient Orient and Old Testament*, London 1966, pp. 40-56.

30. כמעט כל החומר הרלוונטי מרוכז אצל י"מ גרינץ (לעיל, הערה 14), עמ' 51-64. ראה גם ק"א קיטשן (לעיל, הערה 29); א"א ספיידר, 'האבות ורקעם החברתי', *ההיסטוריה של עם ישראל*, ב, עמ' 79-82; ש' ייבין (לעיל, הערה 27), עמ' 103-110.

31. י"מ גרינץ (לעיל, הערה 14), עמ' 52, 58; ש' ייבין (לעיל, הערה 27), עמ' 105. משפטי חמורבי (= עמורבי) סעיפים 185-191.

32. רמב"ן (בפירושו לבראשית כ"ו, ה) ראה גם הוא בנישואי שתי אחיות מורשת של ארץ מוצא האבות, אך סבר שהאבות נהגו כך רק בחו"ל ובארץ ישראל שמרו את משמרת התורה, קודם שנצטוו עליה. אולם הסעיפים הבאים יש בהם קושי גדול לשיטת רמב"ן, ואכמ"ל.

33. ראה: י"מ גרינץ (לעיל, הערה 14), עמ' 56, וראה: E.A. Speiser, *AASOR* 10, 1928-1929, pp. 1-73; י"מ גרינץ (לעיל, הערה 14), עמ' 59-60, הערה 37) מתווכח עם ספיידר על פירושו לקניין 'אחות' בתור סוג אחר של נישואים. ספיידר סבור היה שכאשר נכתבו הדברים בספר בראשית, לאחר דורות רבים, כבר לא הבינו ולא הכירו את המושג 'אחות' מנוזי החורית שבמזרח ארם-נהרדים, ופירשו אותו כאחות ממש (בראשית כ', יב; כ"ו, ח-ט), ואילו גרינץ היה סבור שמנהגי האבות היו שונים במידה מסוימת מחווי נוזי, והחוק הרלוונטי פשוט עדיין לא נמצא. אמי ז"ל נתנה הסבר אחר לתופעה במאמר שטרם ראה אור. ראוי לציין כי פסוקי שיר השירים (ד', ט - ה', ב) עדיין שומרים זכר כלשהו של 'אחותי רעיתי'.

34. ראה רמב"ן לבראשית ל"ח (ח-ט, כו) שמפרש את הייבום כנוהג קדום משפחתי למען גאולת הנשמות שנפטרו בלי בנים. אבל תורת-משה צמצמה את הייבום רק לאח, בגלל תומרת

ה. העברת הבכורה מהבן הגדול לצעיר על פי בחירתו של האב, לפי בחירתו כמו בהקדמת אפרים למנשה, או בגלל חטא (כבד) שחטא הבכור כלפיו, כמו בפרשת ראובן,³⁵ וכן ויתור על הבכורה בברכתו של האב, כמו במקרה של עשו.³⁶ לתופעות אלה אין כל זכר בדורות הבאים, והכתוב בדברים (כ"א, טו-יז) אוסר על האב לקפח את הבכור במקרה שהוא בן השנואה.

ו. מתן שפחה (מארץ אחרת!) לגבר על ידי אשתו למען 'תיבנה ממנה', החשש מפני גירושה או מכירתה של השפחה לאחר מכן, ואף הדין ששרה תובעת מאברהם להחזיר את הגר לעבודתה ("חמסי עליך" [בראשית ט"ז, ה]).³⁷

ז. בני השפחות יכולים להיחשב כבנים יורשים אם האב יקראם ויחשיבם כבניו, כמעשה יעקב בבני בלהה וזלפה;³⁸ אך הם לא יחשבו כן אם האב שלל זאת

הערויות (וגם פתחה פתח חליצה), ואילו בועז, שרות הייתה מותרת לו, המשיך לגאול על פי המנהג הקדום. כך סברו גם במשפחת הרמב"ם, ראה פירושו של ר' אברהם בן הרמב"ם לבראשית ל"ח, יב (פירוש רבנו אברהם בן הרמב"ם ז"ל על בראשית ושמות, לונדון תשי"ח, עמ' קמד). ראה י"מ גרינץ (לעיל, הערה 14), עמ' 57, על המקבילות בחוק האשורי ובחוק התי.

35. י"מ גרינץ (לעיל, הערה 14), עמ' 54-56; ש' ייבין (לעיל, הערה 27), עמ' 105-106. משפטי חמורבי (= עמורבי) סעיפים 168-169 תולים את העברת הבכורה בחטא כבד שיחטא הבן לאביו פעמיים, וזה מתאים בדיוק לסיפור ראובן ויעקב (בראשית ל"ה, כב; ל"ז, כא-ל; מ"ט, ג-ד). קרוב לוודאי שהצעת ראובן הפזיזה (= 'פחו כמים') להשליך את יוסף לבור כדי להצילו הייתה החטא השני כלפי יעקב, שהרי יוסף נעלם מן הבור ונטרף לדעת אביו באשמת ראובן, ועל כן קרע ראובן את בגדיו ואמר: "ואני אנה אני בא" (ל"ז, ל). ראה גם התנהגותו הפזיזה בהמשך (מ"ב, כב, לז).

36. ראה: י"מ גרינץ (לעיל, הערה 14), עמ' 56. ראה מחלוקת ראב"ע ורמב"ן (בראשית כ"ה, לד) על ביזוי הבכורה של עשו.

37. י"מ גרינץ (לעיל, הערה 14), עמ' 51-53, ומשפטי חמורבי (= עמורבי), סעיפים 145-147, מתארים בדיוק את פרשת שרי עם הגר שפחתה, ובכלל זה מתן שפחה לאיש כאישה נוספת ביזמת הגבירה, קנאת הגבירה עקב לידת השפחה, האיסור למכרה בכסף (ראה גם שמות כ"א, ח) וההיתר להחזירה לעבודתה ולתת בה אות עבדות. רמב"ן בפירושו לבראשית (ט"ז, ו) טוען כי 'חטאה אמנו שרה בעיניו הזה וגם אברהם בהניחו לה לעשות כן' ושכל הסבל שאנו סובלים מבני ישמעאל הוא עונש על חטא זה. האם היה רמב"ן מחזיק בדעתו זו אילו ידע שזה היה המשפט הנוהג בימי האבות ושהייתה זו זכותה של שרה לדרוש שלא ייעשה לה חמס, או שמא היה ממשיך לטעון כי ראוי היה לאבות לנהוג לפנים משורת הדין? אפשר שכך הוא גם בעניין 'אחותי את'. ראה רמב"ן לבראשית י"ב, יג.

38. י"מ גרינץ (לעיל, הערה 14), עמ' 53-56 ומשפטי חמורבי (= עמורבי), סעיפים 170-171, שופכים אור על מעמדם של בני השפחות במשפחת האבות אשר תלוי באב, אם יאמר להם 'בניי אתם' או לא. כמובן שעל זה התנהל הוויכוח הנוקב בין אברהם לשרה, ולכן נאמר: "וירע הדבר מאוד בעיני אברהם על אודות בנו" (כ"א, יא). על כן גם נאמר לו שיקום מישמעאל גוי גדול בפני עצמו: "כי זרעך הוא" (כ"א, יג), כדי להרגיעו. אמנם את בני קטורה

מהם, כמעשה אברהם שנעשה על פי הכרעת ה' בזכות שרה (בראשית כ"א, ט-יג).

ח. המתת בנים כעונש (כהצעתו התמוהה של ראובן [בראשית מ"ב, לז]) נאסרה במפורש בתורה (דברים כ"ד, טז).³⁹

ט. כללי המשא ומתן של אברהם עם בני חת על שדה המכפלה וסימון השדה על העצים שבגבולו סביב תואמים במיוחד את החוקים החתיים.⁴⁰

פרטים אלה ורבים אחרים⁴¹ מוכיחים באופן ברור את הרקע הקדום של ספר בראשית ואת קשרי האבות עם ארצות מוצאם. אבל נ' נאמן מתעלם מכל אלה ודבק בטיעונים צדדיים על עמים שנזכרו בבראשית י' וי"א ומופיעים רק בתעודות אשוריות מתקופת הברזל,⁴² כאילו יש בכך הוכחה כלשהי על אי-קיומם קודם לכן. לעומתו כותב אולברייט דברים נכוחים בעניין זה: "עמים אלה ניגלו ודאי לעין היושב בסוריה ובפניקיה בזמן קדום הרבה מכפי שהניחו לעתים קרובות על-פי מקורות יתדיים בלבד".⁴³

בין החוקרים שממשיכים בקו המסורתי-שמרני יש למנות את ק"א קיטשן מהמכון לארכאולוגיה וללימודי המזרח באוניברסיטת ליברפול. בספרו על המזרח העתיק והמקרא⁴⁴ אפשר למצוא אותם טיעונים לשוניים שכבר הזכרנו לעיל ביחס לשמות פרטיים בספר בראשית, אך דגש מיוחד הוא שם על שיטת הבריתות (ארבעה מלכים נגד חמישה, בראשית י"ד), שאופיינית מאוד לפוליטיקה המסופוטמית בין

שילח כבר בעצמו (כ"ה, ו). לעומת זאת יעקב לא נתקל בשום התנגדות כאשר חשב את בני בלהה וזלפה 'נשי אביו' יחד עם בני רחל ולאח (ל"ז, ב), ולכן ירשו נחלה, ונחשבו עם שבטי ישראל.

39. י"מ גרינץ, שם, עמ' 58-59, משפטי חמורבי (= עמורבי) סעיפים 116, 210, 230. גם במקרה זה, כמו בשניים האחרים ובמקרים נוספים, קרוב המשפט החיתי המתנגד להמתת בנים, למשפטי התורה.

40. י"מ גרינץ, שם, עמ' 60-61. א"א ספייזר (לעיל, הערה 30, עמ' 80) מביא מכתב מקטנה, עיר חשובה בצפון סוריה, ובו "מקבילה מאלפת, בנוסחה ובלשונה, למשא ומתן של אברהם עם עפרון...".

41. י"מ גרינץ, שם, עמ' 61-64 מביא שורה של דוגמות נוספות, וכן ש' ייבין (לעיל, הערה 27), עמ' 106.

42. ראה: י"מ גרינץ, 'ארם ובני ארם' (לעיל, הערה 15), עמ' 35-50.

43. ו"פ אולברייט (לעיל, הערה 12), עמ' 149. אמנם אולברייט עצמו מדבר על התגלות העמים במאה העשירית לפנה"ס, אולם אין נימוקיו מכריעים.

44. ראה: ק"א קיטשן (לעיל, הערה 29), עמ' 40-56.

השנים 1750-2000 לפנה"ס,⁴⁵ אך לא לפני כן ולא לאחר מכן. ניצחונו הסופי של חמורבי (= עמורבי) על הקואליציה של רימסין מלך לרסה,⁴⁶ עיר מלוכה שומרית לשעבר שרימסין שלט בה כבנו של פודור-מבוך מלך עילם, שם קץ לתקופת הקואליציות.⁴⁷ אימפריה בבילית חדשה השתררה על אזור מסופוטמיה למשך תקופה שבין מאה וחמישים למאתיים שנה.⁴⁸ לפיכך, מלחמת קואליציות, יזומה על ידי קואליציה מסופוטמית שבראשה עומד מלך עילמי בעל שם עילמי מובהק ('כדרלעמר'), מתאימה באופן מיוחד למאה השמונה עשרה לפנה"ס, ולא לתקופה מאוחרת יותר.⁴⁹ הסיפור בבראשית י"ד יש בו שמות ופרטים רבים, שסופר מאוחר לא יכול היה להעלותם על דעתו. גם טיעון זה כבר הועלה בעבר על ידי חוקרים רבים, ובפרט על ידי ש' ייבין,⁵⁰ שאף הצביע על רימסין (או על אחיו נרדסין) כעל מועמד אפשרי לזיהויו הסביר של 'כדרלעמר' המקראי. שמו הבבלי של רימסין לא יכול להעלים את מוצאו העילמי.

בנוסף לניתוח הכולל מוסיף ק"א קיטשן עוד פרט חשוב ומעניין - מחירו של עבד.⁵¹ בסיפור מכירת יוסף נקוב הסכום 'עשרים כסף' (בראשית ל"ז, כח) כמחיר שנמכר בו יוסף לאורחת הישמעאלים על ידי סוחרים מדינים. והנה, קיטשן מצא שבתקופה הקדומה היה מחירו של עבד במסופוטמיה בין עשרה לחמישה עשר שקלי כסף, ואילו במחצית השנייה של האלף השני הגיע מחיר העבד לשלושים ואף

45. ראה: ק"א קיטשן, שם, עמ' 45-47; א"א ספיזור, 'מסופוטמיה - המסגרת ההיסטורית, ההיסטוריה של עם ישראל א' (בשחר הציביליזציה), עמ' 129-132.

46. ראה: ק"א קיטשן, שם, עמ' 45-46, הערות 48-51, ושם ביבליוגרפיה נרחבת.

47. במכתב המפורסם שנשלח אל זמרילים מלך מארי מאחד המושלים במחוזות שלו, נאמר, בין השאר: "אין לך מלך שהוא כל יכול בכוח עצמו. עשרה או חמישה עשר מלכים אולי יעלו במסע אחרי חמורבי (= עמורבי) הבבלי; עשרה או חמישה עשר מלכים ילכו אחרי רימסין מלך לרסה; ... אחרי אַבְּלִיאל מלך אשנונה; ... אחרי אַמּוּתִּיאל מלך קטנה; אולי עשרים מלכים צועדים אחרי ירימלים מלך ימח'ד (= חלב)". ראה א"א ספיזור (לעיל, הערה 45), עמ' 132. המכתב נתפרסם על ידי G. Dossin, 'Les Archives epistolaires du Palais de mari', *Syria* 19, 1938, pp. 117-126.

48. ראה: א"א ספיזור, שם, עמ' 132-133. השושלת הראשונה של בבל והאימפריה שהקים גדול מלכיה, חמורבי (= עמורבי), חרבו בבת אחת בפשיטה נועזת של מורשילי(ש) הראשון מלך הַתְּתִים במאה החמש עשרה לפנה"ס. ראה: ח' תדמור, 'הכרונולוגיה של המזרח הקדמון באלף השני לפנה"ס', **ההיסטוריה של עם ישראל ב' (האבות והשוֹפְטִים)**, עמ' 40-50.

49. פודור נחונת מלך עילם שכבש את בבל לזמן קצר במאה השתים עשרה לפנה"ס, לא עמד בראש קואליציה מסופוטמית, ואין זה זיהוי מתאים.

50. ש' ייבין, 'האבות בארץ', **ההיסטוריה של עם ישראל ב' (האבות והשוֹפְטִים)**, עמ' 109. נראית לי טענתו של ייבין שבבראשית ל"ד מדובר בקואליציה של יריבי חמורבי (= עמורבי) יותר מניסיונו של קיטשן לזהות את אמרפל ככובש הבבלי.

51. ראה: ק"א קיטשן (לעיל, הערה 29), עמ' 52-53.

לארבעים שקלי כסף.⁵² באלף הראשון לפנה"ס האמיר מחיר העבד לחמישים שקלים, והגיע עד תשעים ואפילו עד מאה ועשרים שקלים בתקופה הפרסית. אם משפחת האבות יצאה ממסופוטמיה במאה השמונה עשרה לפנה"ס, היא לקחה אתה לא רק שמות ומנהגים אלא גם את מחיר העבד שהיה מקובל אז בארץ מוצא האבות. רק במאה השמונה עשרה לפנה"ס, במשפטי חמורבי (= עמורבי) ובתעודות משפטיות ממארי, היה מחירו של עבר 'עשרים כסף', כמו בספר בראשית.⁵³ יורשה לי להוסיף שבמשפטי התורה בספר שמות מחירם של עבד או אמה "כסף שלשים שקלים" (שמות כ"א, לב), ואילו בסוף ויקרא "ערך הנפשות" לאדם בוגר הוא חמישים שקל כסף בשקל הקודש לזכר ושלושים לנקבה (ויקרא כ"ז, ג-ד). גם זה מתאים לתהליך המתואר לעיל, כאשר בזמן התורה היה מחיר העבד שלושים שקלים ו"ערך נפשות" חמישים.

'המבחן' של בראשית י"ד והעדות הסתמית ש'מְשִׁיחָה לפי תומה' על מחיר העבד מובילים כשני עדים לתיארוך ראשית תקופת האבות במאה השמונה עשרה לפנה"ס, ומסייעים להם לניתוח השמות המדוקדק והמקבילות המשפטיות הנרחבות שעולים מתוך עבודתו של י"מ גרינץ.

ולבסוף, העושר הרב של המקבילות בין סיפור יוסף לבין מצרים ההיקסוסית פוענח בפירוט רב על ידי י"מ גרינץ, והוצג גם על ידי ר"פ אולברייט כבסיס מוצק לקדמותו של ספר בראשית.⁵⁴

הטענה שמושמעת לא פעם על ידי חוקרים ונרמזת על ידי נ' נאמן,⁵⁵ שכל הנתונים הללו יכלו להיות ידועים גם לסופר מאוחר מימי הבית הראשון (או אפילו לסופרים מאוחרים יותר), היא טענה מופרכת ובלתי מדעית. איש בתקופת המלוכה לא ערך מחקרים היסטוריים מן הסוג שעורכים חוקרי ימינו ולא יכול היה לכתוב ספר מלא וגדוש בפרטים, במנהגים ובשמות שהיו שכיחים וידועים כאלף שנה לפני-כן. מי שמאמין בכך דומה בהיפוך למאמינים דתיים (פונדמנטליסטיים) שמאמינים בנבואה (אלא שהאמונה בנביאי המקרא נראית מתקבלת על הדעת הרבה יותר מאשר אמונה, שהיו 'חוקרי מקרא מצטיינים' אשר ידעו לכתוב באלף הראשון

52. שם, הערה 95. ראה גם בצורה מפורטת: I. Mendelsohn, *Slavery in the Ancient Near East*, New York 1949, pp. 117-155; *IEJ* 5, 1955, p. 68

53. משפטי חמורבי (= עמורבי), סעיפים 116, 214, 252 (1/3 המנה = עשרים שקל כסף), וראה אצל ק"א קיטשן (לעיל, הערה 29), הערה 94.

54. י"מ גרינץ (לעיל, הערה 14), עמ' 119-97; ר"פ אולברייט (לעיל, הערה 12), עמ' 144.

55. נ' נאמן (לעיל, הערה 2), עמ' 287: "יסודות בני בלי זמן, העשויים להשתייך לתקופות קדומות, אבל באותה מידה גם לתקופות מאוחרות מאוד".

לפנה"ס ספר שישקף את המציאות באלף השני לפנה"ס, תקופה שבה 'בחרו לעגן' את אבותיהם הקדומים).

ראוי להתייחס לחמש טענות על אנכרוניזמים בספר בראשית, ששלוש מהן כבר נשללו לחלוטין על ידי י"מ גרינץ במחקריו על ספר בראשית:

א. 'ארץ פלשתים' שבספר בראשית איננה חופפת את 'פלשת' שמתקופת השופטים והמלוכה, ואפילו לא באופן חלקי, כפי שהראה י"מ גרינץ.⁵⁶ הפלשתים (= גויי הים) שבאו מכפתור היו לוחמים מובהקים, 'סרנים' עמדו בראשם כמושלים צבאיים⁵⁷ ויחסי מלחמה היו ביניהם לבין בני ישראל.⁵⁸ עריהם העיקריות היו חמש במספר: עזה, אשקלון ואשדוד על החוף, גת ועקרון בשפלה. לעומתם, ה'פלשתים' מימי האבות המיוחסים לכסלוחים (בראשית י', יד), היו רועים וחופרי בארות ושותפי ברית של האבות. בראשם עמד מלך שמי ('אבימלך'), שר צבאו נשא שם מצרי ('פִּיכֵל') ומרכזם היה בגרר שמדרום לקו עזה-באר שבע (שם, י', יט). בסוף ימי המלוכה היו ערי הפלשתים החשובות צפוניות יותר, הן היו בעימות ברור עם יהודה גם בימי עוזיהו, גם בימי חזקיהו וגם בימי יאשיהו ותרבותם הייתה חקלאית מובהקת.⁵⁹ על כן, דווקא תיאורי הפלשתים בספר בראשית מצביעים על קדמותו. ניתן לטעון כי דווקא על פי דרכנו לפחות השם 'פלשתים' הוא אנכרוניסטי, שכן מקורו, על פי הכתובות מימי רעמסס השלישי המספרות על מלחמותיו בגויי הים, בשם 'פִּלְשֵׁת' - אחד מגויי הים, מראשית תקופת הברזל (= ימי השופטים). אולם באותה מידה אפשר לחשוב על גל קדום יותר שפלש מארצות הים, כדעתו של גרינץ.

56. י"מ גרינץ (לעיל, הערה 15), עמ' 99-129 - בניגוד לדעה הרווחת, למשל, בספרה של ט' דותן, הפלשתים ותרבותם החמרית, ירושלים תשכ"ז, עמ' 15.

57. יהושע י"ג, ג; שופטים ט"ז, יח, כג, ל; ובשמואל פעמים רבות.

58. על מוצאם יש דעות שונות, ראה אצל ט' דותן (לעיל, הערה 56), עמ' 24. לאחרונה עלה על ידי א' זרטל גם הרעיון של סרדיניה.

59. הרעיון של שלהי תקופת הבית הראשון כרקע לסיפורי האבות על הפלשתים הוא מופרך. החפירות בתל עקרון (המזוהה בתל מקנה, ליד רבדים) מצביעות על תרבות חקלאית מפותחת שהייתה בעימות עם התרבות הישראלית מתקופת המלוכה. ראה הסיכום של ט' דותן וס' גיטין, 'על עלייתה ונפילתה של עיר פלשתית', קדמוניות כז, תשנ"ד, עמ' 2-28. כמו כן ראה: ס' גיטין, ט' דותן וי' נווה, 'על כתובת הקדשה מלכותית מתל עקרון, שמנוסחת ככתובת פניקית לכל דבר', קדמוניות ל, תשנ"ז, עמ' 38-43. בכל מקרה זהו רקע שונה לגמרי מהרקע של ספר בראשית שסיפורי הפלשתים שבו מתרחשים באזורי גרר ובאר שבע יעוסקים בנדודים, במרעה ובבריתות בין שבטים.

ב. 'פדן ארם' ו'ארם נהריים' שבספר בראשית אינם בשום פנים האויבים בנפש של ישראל מימי המלוכה, אלא הקרובים המבוקשים ביותר של משפחת האבות.⁶⁰

ג. 'אור-כשדים' איננה אור השומרית הרחוקה, אלא 'אור' שבאזור כשדים, בארם נהריים (בראשית י"א, כח-לב בהשוואה לבראשית כ"ד),⁶¹ כפי שטען כבר רמב"ן בפירושו לתורה, על פי חז"ל.⁶² לכך יש להוסיף את ניתוחו המבריק של י"מ גרינץ, בלשונו:

...קבוצת האותיות šd [הייתה] מבוטאת מאז המאה החמש עשרה לפנה"ס - Id, לאמור: במקום 'כשדים' אמרו 'כלדים'... כך הארמים, היוונים, האשורים וגם הכלדים עצמם, בכתובותיהם שבאכדית. העברית היא הלשון היחידה, ששמרה על הצורה העתיקה. והנה כיצד הגיעו בישראל לשנות מן המקובל בכל העולם, אם לא ששם זה הגיע לידם בדורות קדומים, כשעדיין הגו אותו 'כשדים'!⁶³

ד. 'באר-שבע' של האבות במקרא איננה עיר (כנענית) בצורה, אלא מפגש בארות של שבטים נודדים.⁶⁴ נ' נאמן מניח פרשנות חסרת בסיס של עיר מלוכה כנענית בבאר שבע כדי לשמוט את הקרקע מספר בראשית, אבל אין טענתו פוסלת אלא את פירושו. כיוצא בזה "הכנעני מלך ערד" שבתורה (במדבר כ"א, א), שאיננו אלא ראש שבט נודד, כפי שהכתוב מעיד עליו באותו הפסוק - "ישב הנגב",⁶⁵

60. ראה: ב' מזר, 'ייסודה של ממלכת ארם ויחסיה עם ישראל', בתוך: א' מלמט (עורך), בימי בית ראשון, ירושלים תשכ"ד, עמ' 132-157; הנ"ל, 'מלחמות ישראל עם ארם', בתוך: היסטוריה צבאית של ארץ ישראל בימי המקרא, תל אביב תשכ"ד, עמ' 206-220. למרות ניסיונו של מזר לאחר בכל זאת פרטים אחדים מספר בראשית, כגון סיפור הגלעד (בראשית ל"א) ולוח העמים (בראשית י', כב-כג), הרי עיקרי דבריו מוכיחים שאין כל יחס בין הארמים כממלכות לוחמות בימי הבית הראשון לבין השבטים הנודדים במרחב מימי האבות. לניתוח רשימות היחס של בני ארם בספר בראשית ראה: י"מ גרינץ (לעיל, הערה 15), עמ' 51-71; הנ"ל (לעיל, הערה 14), עמ' 65-71.

61. ראה: C.H. Gordon, 'Abraham and the Merchants of Ura', *JNES* 17, 1958, pp. 28-31.

62. פירוש רמב"ן לבראשית י"א, כח-לא; בבלי בבא-מציעא צא ע"א ("אברהם נחשב בכותא").

63. י"מ גרינץ (לעיל, הערה 14), עמ' 67.

64. בראשית כ"א ובראשית כ"ו. על כן מוזר וחסר יסוד הוא ניסיון החופרים להעתיק את 'באר שבע' של האבות 5 ק"מ מזרחה ל'תל שבע', למצודה המלכותית שהוקמה כנראה בימי דוד. הבדווים שימרו את השמות 'ביר א-סבע' ו'תל א-סבע' כל אחד במקומו, ממש כמו במקרא (יהושע י"ט, ב) - "באר שבע ושבע ומולדה", וחבל שחוקרים חשובים מתעלמים ממסורת השמות המקומית.

65. 'מלכים' היו גם לשבטים נודדים, בפרט בתחילת גיבושם הממלכתי, וכך יש לראות את מלכי אדום הראשונים (בראשית ל"ו; במדבר כ'). 'יושב הנגב' הוא ביטוי מפרש שבא למנוע את המחשבה על עיר מלוכה קבועה. ז' הרצוג במאמרו: 'בקעת באר שבע - מנוודות למלוכה' (בתוך: נ' נאמן ו' פינקלשטיין [עורכים], מנוודות למלוכה, ירושלים 1990, עמ' 220) מוכיח

וכפי שהייתה ערד גם בימי השופטים ('נגב-ערד', שופטים א', טז). לדעתי, אפילו 'חרמה' שבספר במדבר אינו אלא מקום הקרב והניצחון של בני ישראל על הכנענים, או אזור הנדודים שבו התרחשו אירועים אלו.⁶⁶ בעוד 'צפת-חרמה' שבספר שופטים היא עיר חשובה (שופטים א', יז) שידועה גם בזמנים מאוחרים יותר.⁶⁷

דווקא טענות אלה שהובאו כהוכחה לאיחורו של ספר בראשית מצביעות על קדמותו מבחינה היסטורית.

ה. הגמל: גדול הארכאולוגים של ארץ ישראל לפני שני דורות, ו'פ אולברייט, טען שביות הגמל התחולל רק במאה השתים עשרה לפנה"ס,⁶⁸ ופלישת המדינים לארץ ישראל בימי גדעון היא הביטוי המובהק לשינוי הגדול באופי הנוודות. מנוודות חמורים שהייתה צמודה לאזורי הספר, אל שבטי גמלים הנודדים בעומק המדבר ומתפרצים בעצמה רבה משם בשעת כושר לעומק היישוב החקלאי המאורגן:

והיה אם זרע ישראל ועלה מדין ועמלק ובני קדם ועלו עליו. ויחנו עליהם וישחיתו את יבול הארץ... ובאו כדי ארבה לרב ולהם ולגמליהם אין מספר... (שופטים ו', ג-ה).

מכאן הסיקו אולברייט (בזהירות) ותלמידיו (בוודאות) שהגמלים המופיעים בספר בראשית בתיאור חיי האבות (בראשית כ"ד, י; ל"ב, ח; ל"ז, כה) הם תוצאה של אנכרוניזם, שמצביע על כתיבת הדברים בתקופה מאוחרת. לדעתם, יש לאחר תיאור זה למאה העשירית לפנה"ס, לימי הממלכה המאוחדת או אפילו מאוחר יותר.

להשערתו של אולברייט על ביות המוני של גמלים במאה השתים עשרה לפנה"ס יש תימוכין מקראיים מובהקים:

1. בני ישראל (עשרת האחים) ירדו למצרים לשבור בר ומזון על גבי חמורים (בראשית מ"ב, כו-כז; מ"ג, יח, כד; מ"ד, ג; מ"ה, כג). בפרט מעניין הניסוח:

שהיבול בבקעת באר שבע יכול היה לקיים אוכלוסייה בגודל של עד פי עשרה יותר מזו שהייתה שם בפועל על פי האתרים שנחפרו אולם הוא מתעלם מן הנודדים שלא חיו בשום אתרים.

66. ראה בפירוש רמב"ן לבמדבר כ"א, א-ג, שאף הוא קושר בין מלחמה זו לבין המסופר בשופטים א', יז, אולם לדעתי ההבדל הוא מכריע.

67. ראה: N. Na'aman, 'The Inheritance of the Sons of Simeon', ZDPV 96, 1980, pp. 136-143.

68. W.F. Albright, *From the Stone Age to Christianity*, Baltimore 1940, pp. 107, 120; idem, *The Archaeology of Palestine*, Harmondsworth 1949, pp. 205-207.

- "...ולקחת אתנו לעבדים ואת חמרינו" (שם מ"ג, יח), אשר מצביע על חשיבותו של החמור בתור אמצעי התחבורה הרגיל והחיוני.
2. בני ישראל (העם) יצאו ממצרים עם חמוריהם. קדושת הבכורות חלה ביציאת מצרים על בכור האדם, על בכור הבהמה הטהורה שהוקדש לקרבן ועל פטר חמור שנפדה בשה (שמות י"ג, ב, יב-טו). ברור, אם כן, שהחמורים היו שותפים פעילים ביציאת מצרים, אך לא סוסים וגמלים.
3. ציון חשוב נמצא בשלל מלחמת מדין (במדבר ל"א), שנזכרו בו צאן ובקר וחמורים ("אחד וששים אלף", שם, לד), ולא נזכרו בו גמלים. זאת בניגוד מובהק לאלפי הגמלים של המדינים בימי גדעון (שופטים ו', ה; ז' יב; ח', כא, כו).
4. מלחמת השבטים ראובן וגד נגד שבטי הגר ('ההגריאים') בימי שאול, שהתנהלה בעומק המדבר ממזרח לגלעד (דה"א ה', ט-י, יח-כב), כבר נערכה על בסיס של נוודות גמלים נרחבת, ובשלל נמנו: "גמליהם חמשים אלף וצאן מאתים וחמשים אלף וחמורים אלפים, ונפש אדם מאה אלף" (שם ה', כא). ההשוואה לשלל מדין שבספר במדבר מאלפת, וברור שמלחמת מדין בתורה והסיפור עליה קדמו לביות ההמוני של הגמלים בעבר הירדן המזרחי, כלומר, קדמו למאה השתים עשרה לפנה"ס.

אבל אולברייט טעה במחשבה שלא קדם לשלב זה ביות מצומצם, בעשרות בודדות, לצורכי שיירות המסחר של הסחורות היקרות ביותר. בתעודה מאללח', מן המאה השבע עשרה לפנה"ס⁶⁹, נזכרה מנת מספוא אחת לגמל. הדרך הראשית מארם נהריים לסוריה ולארץ כנען עברה בחלב (= ארם צובא), כמה עשרות ק"מ ממזרח לאללח', והמאה השבע עשרה לפנה"ס תואמת את זמן האבות. אכן, אולברייט בסוף ימיו תיקן את דבריו במקצת⁷⁰ ובמהדורה העברית של ספרו מתקופת האבן ועד הנצרות, אשר תרגם י"מ גרינץ, נאמר:

69. W.Y. Wiseman, 'Ration Lists from Alalakh VII', *JCS* 8, 1959, p. 29, line 59. כמו כן מצא רודולף כהן עצמות גמלים בקבר מ-M.B.I., בבאר רסיסים. יש ראיות על ביות גמלים קדום עוד יותר במדבריות שבארץ. ראה: ע' בר-יוסף, 'ראשיתן של חברות פסטורליות בלבנט', בתוך: ש' אחיטוב (עורך), *מחקרים בארכיאולוגיה של נוודים בנגב ובסיני*, באר שבע תשנ"ח, עמ' 7-25. וראה: W.G. Labert, 'The Domesticated Camel in the Second Millennium - Evidence from Alalakh and Ugarit', *BASOR* 160, 1960, pp. 42-45; J.P. Free, 'Abraham's Camels', *JNES* 3, 1944, pp. 187-193.

70. לראשונה בהקדמתו לתרגום האנגלי של המבוא לספר בראשית של גונקל. ראה: י"מ גרינץ (לעיל, הערה 14), עמ' 17-18, ושם ביבליוגרפיה ועדויות נוספות בהערות 32-35. גרינץ היה הראשון שניתח כראוי את מלחמת מדין שבתורה (במדבר ל"א) לעומת פשיטת המדינים בימי גדעון, שכנע בכך את אולברייט (שם, הערה 38), וכך לימד באוניברסיטת תל אביב כמיסד החוג למקרא.

כללו של דבר, ביותו הממשי של הגמל לא קדם לסוף ימי הברונזה, אעפ"י שביות חלקי וספורדי אפשר שמצוי היה כבר כמה מאות שנים לפני כן (עמ' 96).

אולם חוקרים רבים עדיין מלמדים תאוריה מיושנת כ'נימוק מכריע' ל'איחורו' של ספר בראשית, כביכול.⁷¹

כשם שהראינו את התאריך המאוחר ביותר האפשרי (Terminus Post Quem) למלחמת מדין שנזכרה בתורה (במדבר ל"א) לפני הביות ההמוני של הגמל, בניגוד למלחמות גדעון ושבטי עבר-הירדן מול המדינים ושבטי הגר בתקופת השופטים, כך צריך להוסיף שהתורה מזכירה במלאכת המשכן (שמות כ"ה-ל') רק 'עצי שטים' האופייניים לסיני ולנגב, ועמם יריעות עזים ועורות תחשים (שמות כ"ה, ה; כ"ו, יד; במדבר ד') אשר חיים באוקיינוס ההודי ובים סוף.⁷² היש ניגוד חריף יותר בין המשכן במדבר לבין ירושלים של ימי המלוכה, שלא נזכרו בה יריעות אוהל ולא כיסוי עורות ושארמונותיה מלאים עצי ארזים וברושים מן הלבנון (מל"א ה'-ז'; ישעיהו ב', יג; ירמיהו כ"ב, ו-ז)?! בירושלים זו של נביאים ומלכים הסתובבו סופרים, מזכירים, רעי המלכים ויועציהם (ישעיהו ג', ג; מיכה ד', ט; מל"א ד') ונשים מטופחות (ישעיהו ג', טז-כד), ואילו במדבר לא היו תופעות מעין אלה, ואכן לא נזכרו. על כל אלה חל הטיעון היסודי שהבאנו לעיל: הנביאים והסופרים בימי הבית הראשון לא היו 'חוקרי מקרא והיסטוריה', בעלי ידע מקיף על תחשים ועל עצי-שיטים במדבר; הם קיבלו זאת במסורה כתובה.

כך גם בביטוי המאפיין את הארץ 'ארץ זבת חלב ודבש', שפירושו ארץ מרעה שופעת, הבולט כשבח הארץ בתורה - בספר שמות, בויקרא-במדבר ובספר דברים. בספר דברים כבר מופיע בצדו השבח החקלאי (למשל: שבעת המינים - דברים ח'). אולם בתקופת המלוכה הצירוף הזה מופיע רק כ'מאובן' ספרותי, בהקשר שמתאר את הברית העתיקה ביציאת מצרים (ירמיהו י"א, ה; ל"ב, כב; יחזקאל כ', ו, טו), ואילו שבחי הארץ החקלאית מאופיינים בכרמים השופעים עסיס (למשל: עמוס ט', יג-יד; ישעיהו ה').

בניגוד חריף, התיאור של "חמאה ודבש יאכל כל הנותר בקרב הארץ" (ישעיהו ז', כא-כה) הוא חלק מתיאור פורענות וחורבן על ארץ הכרמים ועל החקלאות המפותחת של ימי המלוכה, שיהפכו שוב לארץ מרעה שופעת 'חמאה ודבש' עבור

71. למשל, נ' נאמן (לעיל, הערה 2), עמ' 287.

72. תחש המשכן - Dugong dugong. מ' דור, החי בימי המקרא, המשנה והתלמוד, תל אביב תשנ"ז, עמ' 58-9.

המעטים שיישארן.⁷³ **תיאורי השפע העתיק כבר הפכו לקללה** בתודעה הישראלית של המאה השמינית לפנה"ס!⁷⁴

במילים אחרות, ספרי התורה משקפים את מציאות זמנם, ספרי הנביאים את תקופת המלוכה והפער ביניהם ברור ביותר.

ספר בראשית מסתיים בגלות

חשוב עוד יותר לדון במה שנחשב על ידי חוקרים רבים המניע לחיבורו של ספר בראשית: הרצון לגבש את השבטים ואת הקבוצות האתניות השונות לעם אחד, בעל תודעה משותפת שמבוססת על מוצא גנאולוגי משותף. בימי הממלכה המאוחדת, ימי מלכות דוד ושלמה - או במלכות יהודה בסוף הבית הראשון, למאחרים יותר⁷⁵ - היה קיים גורם שהיה מעוניין ביצירת אתוס משותף ומלכד לכל הקבוצות והשבטים, כדי לייצב את הממלכה. אתוס זה נוצר מבסיס רעיוני, מסיפור מוצא משותף ומצידוק היסטורי ומוסרי.⁷⁶

לפני ארבעים וארבע שנה עמדה אמי ז"ל (ד"ר שושנה בן נון) כסטודנטית באוניברסיטה העברית בירושלים וטענה נגד הרעיון התלוש הזה את הדברים הבאים (בלשוני, על פי מה שאמרה לי):

ספרות מגמתית פסידו-אפיגרפית ברוח כזו, מוכרת היטב בכל העמים והתרבויות. המאפיין המובהק שלה הוא המאמץ לפאר את השורשים הקדומים של אבות האומה, להגדיל את כבודם,⁷⁷ ובפרט לבסס את יוקרתם של אבות השושלת המעוניינת, בית-דוד במקרה זה.

73. ראה גם ישעיהו כ"ח, כד-כט, בתיאורי החריש והדיש שמשקפים את פלאי החקלאות הישראלית בימי המלוכה.

74. נ' הראובני הוא אשר הצביע על שינוי מפתיע זה במובן של 'ארץ חלב ודבש' מזמן התורה עד ימי ישעיהו. ראה: נ' הראובני, **טבע וארץ במורשת ישראל**, נאות קדומים 1980, עמ' 15-27.

75. ראה למשל: נ' נאמן (לעיל, הערה 2), עמ' 289-299.

76. לעומת דעות אלה, ישנם חוקרים שסבורים כי גרעיני הסיפורים בספר בראשית (ואחריו) נמסרו בעל פה במסורות עממיות מדור לדור **ושנם גיבושם קדם לתקופת המלוכה**. ראה למשל: י' ליוור, 'המקרא והמקורות ההיסטוריים שבו', **ההיסטוריה של עם ישראל ב, ירושלים-רמת גן 1967**, עמ' 38-39. הוויכוח שלי מול דעות אלה נושא אופי שונה לחלוטין, ועל כל פנים דעות אלה אינן מתעלמות מייחודו של ספר בראשית.

77. בכל הרשימות, הכרוניקות והאנאלים - רשימות המלכים השומרים, סיפורי סרגון מאכד, הכרוניקות של מלכי אשור ובבל, החתים והפרעונים - יש רק **הצלחות והישגים**, שושלות עבר מפוארות ולפעמים אסונות טבע. רק בין השיטין אפשר לשער כישלונות ומפלות, לעתים בעזרת תיאורי ניצחונות של אחרים - ראה: ANET, Princeton 1955, pp. 227-319. כן נהג גם מנתו בספרו על תולדות מצרים ובירוסוס בספרו על תולדות בבל, לפחות על פי מה

יש לנו במקרא ספר שכתוב בדיוק על פי המגמה האמורה: **דברי הימים**. יש בו ספרי יוחסין קדומים ומאוחרים שמובילים בבירור לשושלת המלוכה ולשושלת הכהונה בירושלים.⁷⁸ אין בו שום דבר שלילי על אבות השושלת, בפרט על דוד,⁷⁹ ומגמה זו מנוגדת באופן חריף לעולה מספר שמואל.⁸⁰ **הנקודה העיקרית היא שבדברי הימים אין זכר לגלות מצרים**,⁸¹ כאילו לא עלתה על הדעת. לפנינו דרך 'חלקה וישרה' מבריאת האדם ועד דוד המלך וכוהני הבית הראשון. הספר הזה נכתב בימי הבית השני, אף כי היו בידו בוודאי מקורות חשובים גם מימי הבית הראשון, וביניהם כנראה גם 'דברי-הימים למלכי יהודה' הקדום.⁸²

שנותר מהם. כך נהגו גם סופרי רומא הראשונים (ליוויס) עד טקיטוס, שדרש כתיבה היסטורית 'בלא שנאה ובלא משוא פנים'. רק הירודוטוס חרג במידה מסוימת מן הכלל, וכמובן תוקידידס שהתרכז במלחמה שבימיו. בעקבותיו הלכו היסטוריונים הלניסטיים וגם, במידה רבה, יוסף בן מתתיהו.

78. פרקים א'-ג' דה"א מובילים אל שושלת בית דוד; סוף פרק ה' ופרק ו' עוסקים בשושלת הכהונה מבית צדוק וסוף פרק ח' וסוף פרק ט' מתארים את שושלת בית שאול. בתורה יש דוגמה לכך רק בשמות ו', ברשימת היחס של אהרן ומשה.

79. יש ביקורת מסוימת בדברי הימים על מלכים מבית דוד כמו רחבעם (דה"ב י"ב) ואסא, שהוכר כמלך טוב וישר אבל חנני הרואה מבקרו (שם סוף ט"ז), וכך גם ביחס ליהושפט, ליואש, לאמציהו, לעוזיהו, ואפילו לחזקיהו וליאשיהו. אבל אין זכר לזה ביחס לדוד ולשלמה, ונבואות נתן ואחיה השילוני לא נזכרו כלל.

80. ספרי הנביאים, ככלל, אינם מפארים את השליטים אלא מבקרים אותם, וזו גדולתם ותפארתם וגם סוד נצחיותם.

81. קטע אופייני הוא האבל של אפרים על בניו ובניית בית חורון (דה"א ז', כ-כד). מאפרים ועד יהושע בן נון, מתרחשים כל האירועים רק בארץ ישראל. כך גם במעבר מפרק א' לפרק ב', במשפחת יהודה. המזמור שלפני הארון (דה"א י"א, טז) מזכיר רק את האבות ועובר אל השיר, בעוד שהמזמור המלא (תהילים ק"ה) ממשיך ומתאר את הירידה למצרים, את המכות ואת היציאה ממצרים. אפילו תיאורי הפסח של חזקיהו ושל יאשיהו (דה"ב כ"ט; ל'; ל"ה) מצליחים לחמוק מלהזכיר את יציאת מצרים. אמנם מסורת יציאת מצרים בכל זאת מבצבת בתפילת שלמה (דה"ב ה', י; ו', ה, אבל השווה ו', יא עם מל"א ח', כא), דה"ב כ', י מזכיר את יציאת מצרים, ודה"ב כ"ד, ט; כ"ה, ד; כ"ג, יח; י"ז, ט מזכירים את תורת משה. אין שום ספק שתורת משה הייתה מוכרת וידועה לכותב דברי הימים, אך היא הנותנת - הוא מצמצם עד מאוד את מקומה של יציאת מצרים ומעמיד במרכז את בית דוד ואת בית ה' בירושלים. חוגים אידאולוגיים בדור הקודם ששללו את הגלות באופן קיצוני, ניסו להיאחז בדברי הימים כדי לגמד את יציאת מצרים ואת המשתמע ממנה. אולם כל בר דעת ואיש אמת יבין מיד שלספר דברי הימים יש מגמה, ואילו התורה מתארת את האמת, שלעתים קשה ומרה היא כמות שהיא.

82. ראה: דה"א כ"ט, כט; דה"ב ט', כט; י"ב, טו; י"ג, כב; ט"ו, ח; כ', לד; כ"א, יב; כ"ד, כז; כ"ה, כו; כ"ו, כ"ח; כו; כ"ט, ל; ל"ב, לב; ל"ג, יט; ל"ה, כז - אין לי ספק שחלק גדול ממה

אבל **ספר בראשית אין בו דבר ממגמות אלה**.⁸³ הוא מתאר תקלות וכישלונות של אבות האומה בפשטות מדהימה⁸⁴ כדי כך, שרבים מ'שלומי אמוני ישראל' נאלצים לאחוז בפלפולים דחוקים כדי להגן על האבות ולהצדיקם, או פשוט לעקוף את התיאור ולעסוק בפרקי המופת.⁸⁵ למשל, דמותו של יהודה בפרשת מכירת יוסף

שמסופר בדברי הימים ושאין לו מקבילה בשמואל ובמלכים מקורו בספר 'דברי הימים למלכי יהודה'.

83. בתחילת דרכה של ביקורת המקרא השתלטה דעתו של ולהאוזן ש'עריכתה' של התורה על כל 'מקורותיה' נעשתה בימי שיבת ציון. מגמה זו חוזרת עכשיו, ראה: ג' נאמן (לעיל, הערה 2), עמ' 284-286, ומקורותיו שם, בהערה 3, ובפרט ואן סטרס (J. Van-Setars, *Abraham in History of Israrl*, London 1958). אלה 'הכופרים בכול' - דבר אחד לפחות הם קוראים במדויק: את הגלות והגאולה במצרים, שהם עיקרה של תורה, אי אפשר אפילו להעלות בדמיון של עם היושב בארצו באופן טבעי ונורמלי ומגבש את זהותו, את שורשיו ואת תרבותו. הואיל וחוקרים אלו לא האמינו ביציאת מצרים כאירוע היסטורי, הם תלו זאת בגלות בבל ובשיבת ציון כמאורע היסטורי, שהרי גלות בבל מתועדת בתעודות בבליות ואין ספק לאיש באמתות קיומה (ראה זה פלא - דווקא דברי הימים, שבוודאי נכתב בימי הבית השני, מתעלם מיציאת מצרים כמעט לגמרי!). אלא שכאן בא מבחן הלשון וטוחן עד דק את ה'אמונה הביקורתית' הזאת - השפעת השפות הארמית והאכדית על הלשון של ספר יחזקאל ברורה ומפורשת (ראה במבוא לפירושו של מ' גרינברג לספר יחזקאל בסדרת *Anchor Bible*) והשפעת הארמית על ספרי שיבת ציון כולם היא חד-משמעית (ראה: א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים א, תל אביב תשכ"ז, בפרט עמ' 60-74, וראה מאמרו של א' הורביץ, 'קדמות ישראל - ההיבט הלשוני', *VT* 47, 3, 1997, pp. 301-315). והנה, לשון התורה נקייה מכל השפעות אלה, והיא העברית המקראית הקדומה שדיברו בה לכל המאוחר בימי הבית הראשון. איש לשון לא יכול לפקפק בכך, והיסטוריון אינו יכול 'להזיז' ספרים בלי עיון פילולוגי. מניין באה אפוא תפיסת הגלות והגאולה, שכל התורה בנויה עליה, אם לא מיציאת מצרים? אפשר שלכך התכוון ו'פ אולברייט, כאשר כתב: "ישיבת ישראל במצרים היא חלק עיקרי מן המסורת ההיסטורית הקדומה לישראל, ואין לעקרה מתוכה בלי להניח חלל ריק ללא פתרונים. יתר על כן, משמו [המצרי] של משה, ומשמות כמה מבני אהרן [פי-נחס = הכושי במצרי], אנו יודעים בוודאי, שמקצת ישראל נתגוררו זמן רב במצרים" (ו'פ אולברייט [לעיל, הערה 12], עמ' 144, 151).

84. אברהם ירד למצרים מפני הרעב מיד אחרי שהובטחה ארץ ישראל לזרעו. יעקב חזר לפדן ארם מפני שנאת אחיו וירד למצרים מפני הרעב. כל ההבטחות, הבריתות והשבועה לא מנעו את 'אחותי את', את הניסיונות, את ברית אברהם ואבימלך, את גירוש ישמעאל ואת עקדת יצחק, וגם את שנאת האחים ליוסף, את הפילוג והגלות. ראה רמב"ן לבראשית י"ב, י-ג על חטא הירידה ועל כישלון 'אחותי את', ורמב"ן לבראשית ט"ז, ו על חטא העינוי של הגר. ראה נדרים לב ע"ב, על שלושה חטאים של אברהם אבינו - לדעות חכמי התלמוד - שגרמו לגלות מצרים. תיאורים כאלה של גדולי הנביאים (כמו גם חטאו של משה ועוד שניים שהוסיפו לו חז"ל), אין בפי מאמיניה של שום דת בעולם, ואי אפשר להמציאם.

85. בספרות הפסידו-אפיגרפית של הבית השני הדמויות המקראיות הן כולן דמויות מופת מושלמות, וכך הדבר בספרות הנוצרית והאסלאמית. אחדים מ'שלומי אמוני ישראל' נמשכים גם הם בכיוון זה ומתרחקים מדברה של תורה ומדרכם של חז"ל מבלי להרגיש בכך.

ובמעשה תמר בספר בראשית מוארת באופן קשה מאוד, אף כי הצלחתו להגן על בנימין - גם אם לא לכך נתכוון - מהווה כפרה ותיקון⁸⁶ והספר מסתיים בהבטחת שלטונו העתידי,⁸⁷ אי-אפשר למחוק את רישומם של הפרקים הקשים. אדם שמנסה לבסס אתוס שכזה לא יכלול בתוכו פרקים כה קשים על אבי השבט העיקרי של הממלכה.⁸⁸

מעבר לכל הדברים עומדת הגלות! גלות מצרים נרמזת כבר אצל אברהם **בירידתו למצרים**, מיד אחרי 'לך-לך' והבטחת ה' באלון-מורה, וכמובן, בברית בין הבתרים: "ידע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדום וענו אתם" (בראשית ט"ו, יג).

ניסיונם של האבות להיאחז בארץ נכשל,⁸⁹ אם מפני שלא היו ראויים לכך באותה השעה או שהשעה לא הבשילה ("כי לא שלם עון האמורי עד הנה", בראשית ט"ו, טז), ואם מפני שכך נגזר על עם הבחירה מראשית דרכו - שהרי בני לוט, בני ישמעאל, בני קטורה ובני עשו הצליחו להיאחז בארץ על פי המסופר בספר בראשית,⁹⁰ ורק בני ישראל שנשאו עליהם את מטען הבחירה והייעוד, הם אשר לא הצליחו להיאחז בארץ וירדו למצרים. ספר בראשית מסתיים בשבר הגדול של גלות מצרים. רק הנס הגדול של יציאת מצרים הצליח לתקן באותות ובמופתים את שבר הגלות, וגם זה לא לגמרי.⁹¹ יש מי שיאמר ששבר הגלות התחולל כדי שיבוא הנס הגדול לתקנו, אולם יתקשה לבאר מדוע 'ממציא' הנס הותירו עוד ארבעים שנה במדבר.⁹²

86. ראה מאמרי, 'הפילוג והאחדות: מפני מה לא שלח יוסף שליח אל אביו?', **מגדים** א, תשמ"ו, עמ' 20-31, ומאמרו של י' מדן, 'במקום שבעלי תשובה עומדים (פרשת יוסף ואחיו)', **מגדים** ב, תשמ"ז, עמ' 54-78, ותגובתי שם, עמ' 109-110.

87. בראשית מ"ט, י, וראה רמב"ן שם.

88. ממש כשם שבית המלך דוד בוודאי לא שבע נחת מספר שמואל, בפרט מפרקי נתן הנביא.

89. ראה מאמרי (לעיל, הערה 17), עמ' 35-77.

90. כיצד יכלו 'מגבשי האתוס' בימי המלוכה להשליך את ייבם על ספר בראשית שמיטיב לתאר את השורשים, את הזהות ואת הזכות ההיסטורית של כל יריביהם דוברי העברית: ממלכות ארם, מואב ועמון, ושבטי הגר, ישמעאל ומדין?! זאת ממש 'אמונה באבסורד' - הלזאת ייקרא מחקר **רציונלי**!?

91. ראה מאמרי, "דרך ארץ פלשתים" מול "דרך המדבר ים סוף", **מגדים** ג, תשמ"ז, עמ' 21-32.

92. גם מי שרוצה לפאר את ריבון העולם ואדון הכול על דרך הנס או להסביר את ייחודו של עם ישראל, לא ימציא כישלון נורא כל כך רק כדי לתקנו בנס, יתאר תקלות וכישלונות בהשאירו דור שלם במדבר ויתריע מפני האפשרות של גלויות נוספות (ויקרא כ"ג; דברים כ"ח). המאמינים מעדיפים תמיד 'הצלחות ונחמות', אבל התורה אומרת אמת ואיננה מנחמת אלא בדברי אמת, שכולנו עדים להם, על קיבוץ גלויות מכל קצוות תבל ב'אחרית הימים' (דברים ל').

כך אמרה אמי ז"ל (על פי מה שאמרה באוזני):

שום אדם ישר ובר-דעת לא ימציא גלות וכישלון כה מר. לאבות אבותיו כדי להשיג מגמה כלשהי, בוודאי לא כדי לבסס 'אתוס משותף על אבות האומה', ממש כשם ששום איש צלול וישר לא ימציא שואה ופוגרומים רק כדי להצדיק אתוס ציוני.

על סמך ספר בראשית אפשר לבסס זכות אבות וסיפור מוצא משותף דווקא לבני לוט ולבני עשו שהצליחו להיאחז בארץ. ואכן, זכות כזאת מוגנת בספר דברים (פרק ב') באיסור החמור שהוצב לפני משה ובני ישראל שלא לגעת באדום, מואב ועמון, 'עד מדרך כף רגל'.⁹³ אולם אלה היו דווקא אויבי המלוכה הישראלית בימי הבית הראשון, כפי שמעידה למשל כתובת מישע.⁹⁴

סיפור שמסתיים בגלות, למרות כל ההבטחות, הבריתות והשבועה, איננו יכול להיות בשום אופן סיפור 'מגמתי מאוחר'. כוחו וגדולתו דווקא באמת המופלאה, המרה והנוקבת ששום 'מגמתיות' אינה יכולה להסתירה, וכמו ההיסטוריה היהודית כולה, זהו בדיוק טעם הבחירה והייעוד: האמת שאיננה נושאת פנים לאיש, אפילו לא לגדולי הגדולים, אפילו לא לאבות האומה - האמת שהיא חותמו של ה'.⁹⁵

93. לזכותם של בני עשו ובני לוט מכוחו של אברהם, ראה רש"י ורמב"ן לדברים ב', ט-יא.

94. ח' רביב, כתובות מתקופת המלוכה בישראל, ירושלים תשל"ה; ש' אחיטוב, אסופת כתובות עבריות, ירושלים תשנ"ג, עמ' 249-261.

95. "חותמו של הקב"ה - אמת", שבת נה ע"א.